

Manuel M. Murguía e a cuestión irlandesa

ESPERANZA MARIÑO DÁVILA

*Seo dhíbh, a chairde, duan óglaígh,
Cathréimeach, bríomhar, ceolmhar,
Ar dtinte cnamh go buacach táid
S an spéir go mín réaltógach.
Is fonnmhar faobhrach sinn chun gleo,
S go tiunmhar glé roim tfocht don ló,
Faoi chiúnas caomh na hoíche ar seol,
Seo libh, canaíg amhrán na bhFiann.*

(*Himno nacional irlandés*¹)

A teor das múltiples referencias que salpican a obra murguiana, pode inferirse que Irlanda constitúe un sólido alicerce na concepción teórica de seu. En efecto, desde a *Historia de Galicia* (1867²) –xa en plena madurez vital e ideolóxica–, na cal pretende consagrar unha base histórica que constitúa a cerna do galeguismo ata o final, a historiografía insiste unha e outra vez no mesmo vínculo. Pero é na *Historia de Galicia e Galicia* (1888³) onde se establece máis polo miúdo a orixe común de galegos e irlandeses⁴ a través das lendas inseridas no *Leabhar Gabhala*⁵ ou *Libro das Invasións*.

¹ A traducción aproximada vén sendo: «Somos os soldados de Irlanda./ listos para calquera combate./ unidos na noite/ baixo un ceo de estrelas./ Agardamos a alba de Erin/ que nos traerá a liberdade.»

² O profesor Beramendi (1974: 46) sinala correctamente 1865 para a saída do primeiro tomo pero erra na do segundo, á que lle asigna o ano de 1866.

³ Aínda que se atribúa 1885 como data de publicación, ao confundir a dedicatoria a Rosalía e fillos cifrada nese ano coa data real de impresión en Barcelona, segundo o estudio de J. Ventura (Risco 1998: 13).

⁴ Tanto Murguía coma o precursor Álvarez Sotelo, profesor no Colexio de Irlandeses de Santiago e historiador, escriben sobre a incursión galega na illa tomando como referencia o *Leabhar Gabhala* (o padre baséase tamén no *Libro dos Catro Mestres*); *vid.* Carballo Calero 1981: 258.

⁵ Que non *Lebhar Gabala* como afirma J. Ventura, errando de novo ao confundilo co *Libro dos Catro Mestres* así como ao precisar que só na obra *Galicia* se atopa a orixe da céltica lenda (Risco 1998: 13).

Alén de manexar unha traducción francesa do *Leabhar Gabhala*, Murguía le no orixinal inglés os poemas dos irlandeses Keavim e Caemhan, que reiteran a tradición dos milesianos⁶:

*Brat, bon fillo do forte Death
veu a Creta, a Sicilia,
corenta naos a súa xente,
foi por diante de Europa, á España.*

.....
*Rifaron moitos combates e batallas
contra as numerosas hostes de España;
Breoghan vencéunas, que era o campeon;
por il Brigantia foi fundada, (...)*⁷

De base histórica incerta aínda que tal vez real no que atinxe a determinados aspectos⁸ a lenda, na versión murguiana, xira arredor do patriarca da raza galega Breogán. No *Leabhar Gabhala* menciónase cómo en Irlanda o guerreiro

⁶ Segundo o *Libro das Invasións* Breogán descende dos escitas asentados na beira do Mar Negro, que atravesaran diversas terras ata chegaren a Exipto. Alí, o líder Golah casaría coa filla do faraón, Scota –de aí o antigo xentilicio scotos ou irlandeses, despois sinónimo de escoceses–; posteriormente chegarían á Península Ibérica. A tradición milesiana comparte o asentamento en Mileto (Asia Menor) de onde provén Míl Espáine.

⁷ No poema *Raim re Riogh (Raza dos Xigantes)*, Keavim alude ao fillo e neto de Braha, Breogán e Galamh o Victorioso, chamado despois na historia irlandesa Milespán ou Milesius. Segundo Caemhan, Breogán fundou a Torre do seu nome e a cidade de Brigandsia. Os versos de Keavim e Caemhan citados por Murguía son, respectivamente: «Braha the son of worthy Deyaha/ Sailed from Crete to Sicily/ In four good ships, which after/ Bore him to Spain, in the south of Europe». «Great skirmishes and battles were fought/ Agains the renowned Spanish hosts./ By Breogan, of deeds and battles,/ By him was founded Brigandsia». Na versión galega do *Leabhar Gabhala* reproducida en *Nós* atribúense a Caiomhghin os versos arriba traducidos; tanto Keavim como Caemhan, pois, constituirían variantes do primeiro (vid. Carballo 1981: 258-259).

⁸ O profesor Renales (1996 (I): 325-326) lembra os múltiples testemuños desde a antigüidade, pois na mesmísima tradición histórica irlandesa e mais escocesa existe a teoría dos antepasados españois, que ademais considera o celtismo e druidismo introducidos por estes (e vese corroborada por vellos textos ibéricos). Así mesmo, engade diversos eruditos da Península que reiteran –de forma máis ou menos científica– o mesmo: no século XVIII, o lingüista Larramendi no seu *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latín*; no XIX, os historiadores Veree y Aguiar, Vicetto e mais Latour d’Auvergne; xa no XX, o lingüista A. Tovar. A comezos do século XIX é Latour d’Auvergne quen aporta un matiz novidoso, posto que na tradición historiográfica triunfa o criterio de que as raíces de Irlanda «étoient sortis de la Galice, de la partie de l’Espagne nommée le cap Finisterre; et par les anciens géographes, le promontoire celtique (...) ou que ces peuples vinrent du cap Ortegal, nommé par les anciens le promontoire Ierne, et Ierna-Mela». Tamén Sainero (1988: 394-396) e Ventura (Risco 1998: 15) se inclinan pola verosimilitude, *grosso modo*, da tradición. Pola contra, mesmo en época recente, historiadores como Villares (1985: 26-28) e Beramendi (20001: 106) consideran o poboamento de Erin por Galicia como pura mitoloxía.

ro descendente de Breogán, Mil de España, morre asasinado polos reis establecidos na illa e a vinganza posterior dos seus, que invaden Irlanda conquistándoa. Lugar sobranceiro ocúpao un dos fillos de Mil, Aimirgín –alcumado Xeonllos brancos– e considerado o primeiro poeta irlandés e quen co seu canto máxico frea a tempestade sobrenatural creada polos inimigos Tuatha Dé Danann (ou adoradores da deusa Dana), facilitando aos parentes o amarre dos barcos peninsulares en terra irlandesa.

Murguía, que refunde as diversas lendas e tradicións –incluídas as vernáculas de Galicia–, crea unha particular versión logo retomada polos compoñentes da Cova Céltica⁹ –Pondal, en particular– e no Grupo Nós, Risco e, máis tarde, Castelao¹⁰. Así, os milesianos ou celtas pertencerían á Raza de Gael e á tribo brigantina¹¹, en Galicia¹², que invaden a illa. Breogán, fillo de Brath e pai de Ith (ou Míl Espáine, noutras fontes) e do bardo Amairgen, Eber e Ereamon, funda a cidade de Brigantia na cal erixe o un gran Faro ou Torre de Hércules, desde a que Ith contempla a futura terra sobre a que desexa reinar. Ao ser morto polos Thuatha-Dé-Dannan¹³ –reis de Irlanda que venceran aos Fir-Bolg–, o seu corpo tráese á Península e os descendentes vínganse dominando a illa.

Sicasí, a verde Erín conságrase como «esa outra irmá de Galicia, por sus hombres y por sus desgracias tanto como por la belleza¹⁴» (Murguía 2000: 129) ou ben como Galicia mesma. Á común paisaxe, flora e fauna, engádese a consanguinidade do celtismo e mesmo a lingua, que para o arteixán supón unha mestura de latín e linguas célticas.

Con todo, o piar do feito diferencial constitúeo o racismo, a defensa a ultranza da pureza racial ou mito ario¹⁵. Se ben no século XIX tal criterio era

⁹ O «pontífice» foi sen dúbida ningunha Murguía. As xuntanzas realizábanse polas tardes na rebotica coruñesa da Librería Rexional de Carré –mercada previamente a Martínez Salazar–, desde mediados da década dos noventa ata que se clausura en 1908. Os principais membros da tertulia e máximos impulsores do celtismo foron, ademais do arteixán, Carré, Pondal e Tettamancy.

¹⁰ Na revista *Nós* (Ourense, 1931), a partir do n.º 86, figura a tradución do *Leabhar Gabhala* xa reproducida (Renaes 1996: 326).

¹¹ A máis heroica e pura de todo o pobo celta (Murguía 2000: 246).

¹² Emparentados con Milidit (Irlanda segundo os propios irlandeses), que asocia ao topónimo Melide (Murguía 2000: 130).

¹³ Respéctase a ortografía orixinal dos autores, que non sempre concorda.

¹⁴ Certamente, Risco (1998: 24) reitera o tópico mediante as palabras «com'ela verde, com'ela ermosa».

¹⁵ X. L. Barreiro e X. L. Axeitos (20003: 57) rexeitan o elemento biolóxico e insisten na dimensión cultural fronte a M. López (VV.AA. 20004: 63). F. Pereira (20001: 251) nega tamén un determinismo biolóxico *in strictu sensu*, aínda recoñecendo a equívoca teoría murguiana. A verdade é que primeiro foi a Raza, que determina a cultura, e non ao revés: «nadie dirá que las razas superiores, ni aun en su estado mental más rudimentario, concibieron y expresaron la idea de la divinidad á la manera que las inferiores. (...) el ario en sus comienzos es superior al negro en todo el esplendor de su civilización posible» (Murguía 2000: 141).

de uso común entre os intelectuais¹⁶ e na actualidade xúlgase como puramente teórico¹⁷, isto é, non agresivo nin perigoso, non pode afirmarse que sexa algo tan «inocente». Ou, en palabras de Pondal, reafirmando a dialéctica da nacionalidade *versus* centralismo:

*Vós sodes dos cingaros,
dos rudos iberos,
dos vagos xitanos,
da xente do inferno;
dos godos, dos mouros
e alarbios; que aínda
vos leven os demos.
Nós somos dos galos,
nós somos dos suevos,
nós somos dos francos,
romanos e gregos.
Nós somos dos celtas,
nós somos gallegos.*

(Pondal 1985: 248)

Na verdade, Murguía crea un sistema abertamente xerarquizado; os celtas son dunha terra verde e fértil, de sangue puro e superior e «combatentes» por Cristo –e Santiago– fronte aos semitas, nados en terra escura e árida, inferiores e infieis. Non deixa de sorprenden con tal concepción que o celta sexa considerado doce, sentimental e o musulmán violento e perigoso. Ironía esta posta de relevo con claridade no discurso dos Xogos Florais de Tui en 1911, logo herdada por Risco e da que deriva unha obvia tendencia política.

Sentadas as premisas da Historia e Raza galegas, a forte inclinación por Irlanda¹⁸ será herdada polo nacionalismo galego posterior ata 1936. A cuestión irlandesa en Murguía maniféstase mediante a irmandade conseguida

¹⁶ Para X. G. Beramendi (1974: 47) trátase de case todos os historiadores europeos; tamén C. Velasco (VV.AA. 1998: 22) considera o racismo un tópico. Destacan na época decimonónica os nomes dos historiadores racistas Thierry, Macaulay, Carlyle e os teóricos Gumplowicz e Gobineau; deste pode salientarse nos anos cincuenta o célebre *Essai sur l'inegalité des races humaines*.

¹⁷ Vid. Beramendi (1974: 47 e 20001: 104), Velasco (VV.AA. 1998: 22), Barreiro & Axeitos (20003: 56-57), Fortes (2000: 59-65) e Pereira (20001: 256). Este último considera o racismo un simple recurso retórico mais recoñece, alomenos, a complexa intencionalidade política.

¹⁸ Segundo Beramendi (1974: 47) «Esta atracción es sólo inferior en Murguía a la natural obsesión por Portugal que, en el fondo, sigue siendo para él un trozo de la nación gallega traumáticamente separado de ella para unirlo a pueblos que le son nacionalmente ajenos.» Velasco (VV.AA. 1998: 22) plaxia ao anterior, reiterándose pois que «Esta última somentes será superada, no noso autor, pola súa teima a respecto de Portugal, ao que considera un anaco da mesma nación galega traumáticamente amputado para conformar, *contra natura*, un ente estatal segregado dela».

tamén mercé a outros aspectos históricos *a posteriori* que non dubida en ponderar, así

–as peregrinacións a Santiago,

–a emigración desde o século XVI, de índole basicamente relixiosa e cultural a causa da persecución luterana (os Polver e Strong chegan a bispos na diócese compostelá, os Odriscol e Salinger, a monxes de San Martiño Pinario. Patricio Sinot exerce como catedrático de Retórica na Universidade; por outra parte, o Colexio de Irlandeses absorbe profesorado nativo).

–as guerras, onde os irlandeses forman parte do exército (o coronel Lacy Evans, por exemplo, emparenta cunha distinguida familia galega). Do mesmo xeito, no século XVIII o exército galego acode en defensa de Irlanda e viceversa, un século despois o batallón irlandés loita a prol das cidades galegas.

–debido á inxusta tributación agraria e ao menosprezo político, a xente irlandesa é para Inglaterra o que a galega para Castela: literalmente, unha grea de salvaxes (os wild irish)¹⁹.

De todos os xeitos, a murguiana analoxía galego-irlandesa non supón un concepto novidoso posto que nace en Compostela no seo do primitivo galeguismo e durante o trienio esparterista (1840-1843):

*Vuelve á esa Irlanda ignota y despreciada
en que el vulgo español, siempre ignorante,
ver cree en su cerviz no domeñada
de servidumbre el sello vergonzante.*

(José Rúa Figueroa)

Pero será a raíz da gran fame e terrible peste de 1853 cando os desgraciados avatares se politicen ao máximo, espallándose por todo o Estado o concepto da «Irlanda de España»²⁰, especialmente no seo da prensa progresista española mais tamén na internacional:

En Galicia se extendía un hambre terrible; el embajador inglés, lord Howden, consideraba que allí estaban peor las cosas de como jamás lo hubieran estado en Irlanda, y el embajador francés, el marqués de Turgot, escribió acerca de pueblos enteros literalmente fenecidos. (Durán 1998: 34-37)

¹⁹ Vid. Murguía 2000: 136-137.

²⁰ Asoballada polo centralismo igual que Erín pola «pérfida Albión».

En calquera caso, a cuestión irlandesa convértese nun dos temas²¹ máis orixinais do galeguismo²², con especial incidencia en Murguía, un dos primeiros teóricos e máximo introductor do celtismo. O polémico impacto do artigo *Irlanda y Galicia* (1881) xunto co intitulado *Parnell* (1891²³), insertos respectivamente en *La Ilustración Gallega y Asturiana* e *La Patria Gallega*, insisten no mesmo.

En efecto, se o *alter ego* de Galicia comparte con ela a esencia patria (idéntica orixe racial, relixión e desafortunados avatares históricos), a problemática resulta en boa medida común. Nas ocasións en que Erín defende a identidade nacional fora proposta como modelo, caso da instauración na Universidade do estudio da propia Historia e Arqueoloxía²⁴ e da rebelión colectiva perante a tiranía foránea.

Pola contra, no asunto da posesión da terra a nación feniana²⁵ debe mirarse no espello galego; posto que constitúe a base económica de ambas, da súa problemática deriva a ruína. En efecto, a gran fame irlandesa é inmediatamente anterior á galega, desenvolvéndose en 1845-1849²⁶. De aí o fenómeno migratorio, auténtica lacra, que fixo pasar de oito millóns a seis e medio os habitan-

²¹ Só unha voz disidente protesta, a do «galeguista» Leandro de Saralegui y Medina, queixándose do perigo rexionalista pola índole contestataria e, ao seu parecer, intransixente e separatista fronte ao glorioso Imperio español: «como si se tratara de Polonia, dividida, disyecta y encadenada al potro de la tiránica opresión de los herederos y sucesores de la terrible Catalina, ó Irlanda abatida y devastada por sus feroces dominadores, incomparablemente más crueles que los primeros usurpadores normandos, con sus hijos diezmados por el hierro y el fuego enemigos, sus tierras secuestradas en masa, su religión proscrita y los últimos restos de sus antiguos pobladores arrancados después de sus hogares y vendidos como esclavos á los plantadores de Virginia y las Indias Occidentales ó confinados á las montañas y los pantanos de la derecha del Shannon, como refieren los mismos autores de aquella horrible iniquidad que surge en la animada exposición de Godkin con verdadera profusión de aterrorizadores caracteres (...). Por fortuna, jamás esclavitud comparable á la de ambas hermanas de infortunio ha pesado sobre los destinos de este antiguo Reino.

Podrá haber sufrido (...) las consecuencias de una centralización abrumadora y justamente aborrecida; pero entre todas estas causas de abatimiento y desventura y el prolongado martirio de los dos pueblos citados, hay una distancia inmensa (...)» . (Aguirre 1901: 20-23).

²² Destacan algúns nomes: Rosalía de Castro, Faraldo, Rúa Figueroa, J. Pardo Bazán –pai da escritora–, Ruiz Aguilera, C. Arenal, Montero Ríos e os irmáns Chao. No xornal *El Porvenir* (1843-1845) é onde por vez primeira figura a comparanza entre Irlanda e Galicia.

²³ J. L. Durán erra ao lle asignar tanto a publicación en *La Voz de Galicia* como a data de 27/10/1886, feito grave este tendo en conta que Parnell tardaría aínda un lustro en morrer. Así mesmo, a reprodución resulta en ocasións macarrónica, en particular a dos vocábulos ingleses: *land-loras* por *landlords*, *land logne* por *land league*, etc. (cfr. Durán 1998: 281-283 e Murguía 15/10/1891). Felizmente, V. Á. Ruiz de Ojeda cita o artigo con corrección (VV.AA. 20001: 36).

²⁴ Mais xulgando de forma negativa o emprego da lingua inglesa en lugar da vernácula.

²⁵ Segundo o *Leabhar Gabhala*, Fenius convértese nun dos antepasados de Breogán.

²⁶ Os autores propugnan diferentes datas, como soe acontecer; o cuadrinio citado corresponde a VV.AA. 1995: 53. Outras fontes indican os anos 1845-1848, 1846-1848 e 1847-1851 (vid. Irish Tourist Board - Bord Fáilte 1998: 34, VV.AA. 1996: 5930 e 20002: 139, respectivamente).

tes para estabilizarse a principios do XX en catro millóns. Murguía propón en *Irlanda y Galicia* unha solución parcial –se non ás pragas do agro, polo menos á tenza deste–: o exemplo do campesiñado de Galicia.

Y desde entonces, como si una voz misteriosa nos llamase, no hemos dejado de reconocernos y amarnos. (...) Pues bien; comunidad de origen dio en Irlanda y Galicia igualdad en la manera de conocer la propiedad, mejor dicho, en el modo de poseer la tierra. (...) Habiendo pasado Galicia por igual crisis, y habiéndolas vencido, las vacilaciones no son permitidas ni disculpables. Basta con imitarla (...) a sus hombres pensadores, les decimos: ya sabéis lo que hizo Carlos III; como os pide en estos momentos Parnell, convirtió al cultivador en propietario (...) y habréis echado la base de la futura grandeza y bienestar de Irlanda. Tiempo tiene ésta, después, de llevar a cabo la última evolución y hacer que el arrendatario irlandés llegue, como el foreiro gallego, gracias a la redención, a la plena posesión de la tierra que trabaja. (Durán 1998: 268-275)

Se en Galicia se resolve a cuestión foral na metade do século XVIII²⁷ baixo un dono «altivo» ou monarca absoluto similar ao inglés, véndose obrigado pola presión da Xunta do Reino a permitir a redención parcial dos campesiños, o logro permite albiscar que en Irlanda tamén se alcance un acordo e non se poida expulsar o agricultor das terras traballadas, elevar as rendas de forma brutal, etc. En resumo, o tributo foral ou *land bill* cualifícase de inxusto e mesquiño: o cultivador ha de ser necesariamente propietario.

No que atinxe ao artigo *Parnell*, a súa importancia próbaa o feito de que se escribise a penas día e medio tras a morte do heroe²⁸.

Charles Stewart Parnell (1846-1891) lidera o movemento de reforma agraria *Home rule* (literalmente Goberno da casa, isto é, Autonomía). Gran propietario protestante, únese á causa irlandesa, sendo elixido en plena xuventude –antes da trintena– para a Cámara dos Comúns. Xefe do Partido nacionalista e hostil a calquera clase de violencia, utiliza sempre os enérxicos e notables recursos parlamentarios, presentando o problema irlandés perante a opinión pública. En 1879, como Presidente da Liga agraria, intenta unha profunda reforma pero é encarcerado e finalmente liberado. Tras varias intentonas fallidas, polo asasinato do secretario para Irlanda e o fracaso parlamentario do

²⁷ Neste aspecto, Murguía amosa unha face demasiado optimista pois aínda en pleno século XIX, coetáneos coma o seu amigo Curros Enríquez ou Lamas Carvajal protestan indignados en *Aires da miña terra* (1880) ou, simplemente, deixan constancia no *Catecismo do labrego* (1888) dos inícuos trabucos. Foros que, con vixencia plena ata finais do século XX mercé á Compilación foral de 1963, onde se establece a permanencia durante unha década máis, resultaron difíciles de erradicar definitivamente e non só en Irlanda (*vid.* Villares 1985: 149-150)..

²⁸ De feito, o pasamento sucede un martes seis de outubro ás once e media da noite; o artigo murguiano escríbese o día oito e será publicado a mediados do mes.

Home rule, un drama privado arruinoulle a carreira política: o amor pola muller dun dos lugartenentes, O'Shea, que dera lugar a un proceso de divorcio polo que fora condenado (1890). O Partido irlandés divídese a raíz disto e o *Home rule* queda seriamente comprometido.

Á súa prematura morte, Murguía escribe un panexírico ponderando a intelixencia, honestidade e valor do finado; a extraordinaria talla moral, en fin, sen rodeos:

Parnell sucumbe, al peso de los rencores de los suyos, sabiendo que su único delito era valer más.

En Irlanda como en otros países, parece ser este un delito imperdonable. Pero lo cierto es, que el fanático que le arrojó al rostro el vitriolo que estuvo a punto de dejarle ciego, fue para él menos duro que los que valiéndose de una falta que los fariseos abominan y cometen tres veces al día, le hirieron en su honor, en la mujer amada aunque culpable, (...). Para que un falso puritanismo saldase con toda seguridad de conciencia, la deuda de la patria con un olvido prematuro. (...) Porque la verdad es que en cuestión de ingraticudes, ninguna más grande, más rápida ni más elocuente que la de ciertos nacionalistas irlandeses. (...) Él, como tantos otros ídolos por un momento, de la opinión popular, puede decir con entera verdad, que hay muchas maneras de asesinar a un hombre de bien. (Durán 1998: 281-283)

Curiosamente, nese mesmo ano de 1891 un neno irlandés de tan só nove anos escribe un poema na honra do heroe repudiado por todos²⁹: James Joyce³⁰, un dos fillos máis ilustres que a verde Erín daría ao mundo.

Aínda que suavizada a analoxía irlandesa no seo do galeguismo a partir da segunda metade do século, a presenza da illa esmeralda aínda se percibe –e non por casualidade– nas relacións políticas de impronta nacionalista e nas literarias máis recentes. Un exemplo constitúeo a tradución recente de *A Rúa e outros relatos* de Gerry Adams, líder do *Sinn Féin* («Nós sós»); a moi polémica obra³¹,

²⁹ Na actualidade –e non deixa de resultar irónico– numerosas rúas, avenidas e prazas denomínanse co nome do patriota. Nas principais cidades existen monumentos dedicados a Parnell tales como o da primeira e principal arteria dublinesa, O'Connell Street, que nun dos extremos alza a escultura coas verbas: «Ninguén ten dereito a limitar o progreso dunha nación».

³⁰ Tal vez parta dese mesmo intre a disidencia, resumida na polémica frase «Irlanda é unha porca que devora os bacoriños». Con esa estraña mestura de profundo amor e incomodo, o autor escribe compulsivamente sobre a illa e a xente de seu. Sen embargo, négase a compartir a eferescencia nacionalista, a morar na illa, a casar (ata que serodiamente as circunstancias o obrigan para así protexer os dereitos civís da descendencia) e mesmo rexeita a nacionalidade cando a Patria obtén a independencia. Cómpre lembrar tamén que Otero Pedrayo realizou a famosa tradución parcial ao galego de *Ulysses* (1922), a primeira feita nunha lingua peninsular na década dos vinte.

³¹ Abondo joyceana no contido, só que referida á xente do Ulster e non á dublinesa.

prohibida en 1993 polos Gobernos de Londres ¡e Dublín!, na actualidade nada máis ten sido vertida ao italiano, alemán, español, éuscaro e galego.

BIBLIOGRAFÍA

- ADAMS, G.; *A Rúa e outros relatos*, Baía Edicións, A Coruña, 2000.
- AGUIRRE, A.; *Poesías selectas*, Andrés Martínez, Editor, Colección Biblioteca Gallega, A Coruña, 1901.
- ALAIN, J. C.; *Rapaces de Dublín*, Edicións SM, Vigo, 1990.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, X. R.; *Murguía e La Voz de Galicia*, Editorial La Voz de Galicia, Colección Biblioteca Gallega, A Coruña, 2000.
- BERAMENDI, J. G.; «Murguía, Manuel» en *Gran Enciclopedia Gallega*, 22, Silverio Cañada, Editor, 1974.
- BERAMENDI, X. G.; *Manuel Murguía*, Xunta de Galicia, 2000.
- CARBALLO CALERO, R.; *Historia da literatura galega*, Editorial Galaxia, Vigo, 1981.
- CURROS ENRÍQUEZ, M.; *Aires da miña terra*, Asociación Socio-Pedagóxica Galega, Vigo, 1996.
- DURÁN, J. A.; *Prosas recuperadas. O periodismo de Manuel Murguía*, J. A. Durán, Editor, Madrid, 1998.
- FORTES, B.; *Manuel Murguía e a cultura galega*, Sotelo Blanco Edicións, Santiago de Compostela, 2000.
- IRISH TOURIST BOARD-BORD FÁILTE; *Ireland*, 1998.
- JOYCE, J.; *Dublineses*, Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 1990.
- LAMAS CARVAJAL, V.; *Catecismo del campesino*, Ediciones Júcar, Madrid, 1973.
- MURGUÍA, M.; *Diccionario de escritores*, Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1999.
- MURGUÍA, M.; *En prosa. Textos en galego*, Asociación VV. «Manuel Murguía» de Oseiro-Arteixo, 1996.
- MURGUÍA, M.; *Galicia*, Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 2000.
- MURGUÍA, M.; «Parnell» en *La Patria Gallega*, 15/10/1891.
- PONDAL, E.; *Queixumes dos pinos*, Editorial Galaxia, Vigo, 1985.
- RENALES CORTÉS, J.; *Celtismo y Literatura Gallega*, 2 vol., Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1996.
- RISCO, V.; *Doutrina e ritual da moi noble Orde Galega do Sancto Graal*, Xunta de Galicia, 1998.
- SAINERO, R.; *Los grandes mitos celtas y su influencia en la literatura*, Edicomunicación, Barcelona, 1988.
- VILLARES, R.; *Historia de Galicia*, Alianza Editorial, Madrid, 1985.
- VV.AA.; *Boletín da Real Academia Gallega*, Real Academia Gallega, A Coruña, 20001.
- VV.AA.; *Gran Enciclopedia Larousse*, Editorial Planeta, Barcelona, 1996.
- VV.AA.; *Guide Européen multilingue des Communautés d'Europe*, Fédération Européenne des Maisons de Pays, Francia, 20002.
- VV.AA.; *Historia da literatura galega*, Asociación Socio-Pedagóxica Galega, Vigo, 1996.

- VV.AA.; *Irlanda*, Acento Editorial, Madrid, 1995.
- VV.AA.; «La situación de Irlanda» en *La Voz de Galicia*, 27/10/1886.
- VV.AA.; *Manuel Murguía*, Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 20003.
- VV.AA.; *Manuel Murguía e Arteixo*, Edicións Espiral Maior, A Coruña, 20004.
- VV.AA.; *Volver a Murguía*, Colección A Nosa Cultura, Promocións Culturais Galegas, Vigo, 1998.